

DEBATT

Mer än verklighet...

Om etnologisk tolkning av skönlitteratur

En vital metoddiskussion förs kring berättandets mekanismer i informanternas muntliga och skriftliga versioner, i memoarer och andra minnesskildringar, i berättelser om situationer och händelser. Narrativitet har mångskiftande värde som empiri på olika plan. Fokusering på minnesprocesser, selektering, synvinklar, värdeladdning, diskurser m.m. har gjort att objektivt/subjektivt och verklighet/omdiktning svårligen kan särskiljas som tydliga kategorier utan snarare måste uppfattas som glidande skalor (se Frykman 1992, Roos 1992, Svensson 1997). Minnen som grund för ”saklig” dokumentation och skönlitterär ”omdiktning” är i och för sig likartade. Skillnaden ligger i hur diktaren utnyttjar verklighetsstoffet inom fiktionens ram.

Skönlitterär iscensättning lånas ofta i etnologiska texter som belysande citat och referat. Personer, ting, miljöer, situationer kan lyftas ut ur kompositionen och brukas konkret eller metaforiskt. Men då skulle vi väl också i etnologiska studier kunna använda skönlitterära verk som helheter och tolka fiktion som om den återgav en upplevd verklighet?

Låt mig börja med två exempel på etnologiska studier där skönlitteratur fått analysvärde på helt olika sätt:

Minnesbildernas autenticitet och författarnas intentioner utgör Tordis Dahllöfs etnologiska ingångar i två skönlitterära skildringar av barndomsmiljöer: Hans Larssons *Hemmabyarna* (1916) och Elsie Johanssons diktsamling *Gå i mitt gräs* (1987). Läsningen betecknas som ett slags ”fältarbete” med författarna som informanter och forskaren som lyssnare och iakttagare. Den i folklivsforskning välbekanta skånska bondemiljön får konkretion genom det associationsrika berättarsättet, där tingen får betydelse och människorna blir synliga i kollektivet. Verklighetsuppfattningen fördjupas i det litterära perspektivet genom Hans Larssons filosofiska tankebyggnad och världsbild. Elsie Johanssons skildrar däremot sin uppländska landsbygd och

staden Uppsala inifrån sin egen materiella verklighet som ”arbetarunge” och skolflicka på 1940-talet. Minnesbilder blir nycklar då hon söker sig bakåt till erfarenheter och sinnliga upplevelser som omgestaltas i lyrik.

I sin tolkning av fiktion som empiri utgår Dahllöf alltså från författarnas hållning till de självbiografiska bilderna som de valt ut bland många minnen och lagt tillrätta i litterärt skapande. Diktarna har blivit kulturförmedlare av ett mångdimensionellt förflutet med vardagsnärlighet i tid och rum, expressiva detaljer, reflektioner, sensibilitet och identitetssökande. Deras perspektiv och förståelseaspekter har format den verklighetsbild som forskaren genomlyst ur etnologiska synvinklar och infogat i etnologiska sammanhang.

Romaner som identifikation i tidsmiljön och som förebilder i individuella livssituationer är en del i Eva Lis Bjurmans analys av unga kvinnors möten med de nya kärlekskraven 1750–1830. Genom deras brev, dagböcker, memoarer tolkar hon deras livsöden, tankar, känslor i relation till tidsandans spänningar mellan beroende och individualism, lydnad och kärleksval, moraliska schabloner och modern livsstil. I detta mångfacetterade sammanhang får de unga kvinnornas romanläsning särskild betydelse, då de identifierar sig med diktade gestalter och gör dessa till ”brukbara modeller” för sin iscensättning av ”den nya romantiken”. För den unga danskan Catrine Friedler fördjupades förälskelsen till outplånlig kärlek då den älskade läste högt ur Rousseaus *La nouvelle Héloïse*. I sorgen över att han senare försvann ur hennes liv trädde hon in i den olyckliga Julies roll – även i andras uppfattning. Kusinen Sophie Zinn fann efter ungdomens förälskelser sin förebild i den Julie som mognat och blivit lycklig i en harmonisk hustruroll. I memoarer, som hon skrev vid 33 års ålder, framförde hon moderna, fördjupade idéer om kärlek. En tysk flicka, Meta Moller, hade en så intensiv läsupplevelse av Richardsons roman *Clarissa* att hon vågade göra ett romantiskt kärleksval i strid mot föräldrarnas vilja (och romanens moraliska budskap). Bjurman ger fler exempel på att flickor sökte en identitet som stämde överens med romangestalterna och fann förebilder som kunde förverkligas i livsvärlden.

Romanernas betydelse ligger i att de avspeglar relationer och konflikter i samtiden men också i att unga kvinnor i sitt verkliga liv iscensatt liknande ageranden dramatiskt, estetiskt, emotionellt.

Med en kombination av levnadsberättelser och romanvärld har Bjurman gett känslökoder och handlingsmönster fördjupade innebörder i kvinnors livsval mellan konventioner och moderna impulser. I historiens perspektiv har hon lyckats visa hur unga kvinnor blivit aktörer i en emancipationsprocess.

Diktens avspeglning och återgivning av självupplevd verklighet och fiktionens betydelse i det personliga livet är etnologiska synvinklar som blir tydliga i dessa båda studier. Men utöver de viktiga självbiografiska perspektiven kan skönlitteraturen öppna vida handlingsfält med samspel mellan människor i skiftande miljöer och situationer. I den aktuella samtiden kan skönlitteratur komplettera deltagarobservationer och intervjuer, men i historiska tidsperioder som inte längre kan nås genom sådan information kan skönlitteratur bli en källa direkt ur en svunnen verklighet.

Välja teman

Litterära nutidsskildringars realism i kombination med känsla och fantasi kan konkretisera och fördjupa etnologiska samtidsstudier. Livsvärldar skapade i berättelser kan ge andra infallsvinklar än vad fältarbete i en konkret verklighet gör, andra helheter än vad verklighetsnära levnadsberättelser utgör. Fiktionsberättelsen kan åskådliggöra en ”möjlig verklighet” med komplexitet och kontraster mer dynamiskt än vad informanter förmår förmedla ur sina synvinklar. Skönlitteratur innehåller ett rikt register av teman och livsmönster, hållningssätt och budskap som kan belysa annat källmaterial, vidga kulturella perspektiv och fördjupa förståelsen.

Skönlitteratur kan väljas diakront och tematiskt för att belysa förändringar i tidsatmosfär, sociala villkor, diskurser, enkulturation. Synkron tidsmiljö kan vara gemensam nämnare för romanhandlingar med teman i brett socialt register. Memoarer, brev, dagböcker, reportage och andra personligt präglade källor ur det förgångna öppnar historiska perioder för inblickar i tidsmiljöer, händelser, upplevelser och levnadsbanor. Vad tillför då skönlitteratur vid sidan om eller utöver dessa bilder ”ur verkligheten”? För sentida läsare blir den berättade tiden närvarande såsom den gestaltats i handlingen. Läsaren kan idag föra en dialog med det förflutna genom de personer som lever sina liv i roman-

handlingens nutid. Det kan verka som om jag här vill presentera skönlitteratur som ett nära nog oändligt fält där etnologer – med lösenordet ”inlevelse” – kan plocka till sig vad de önskar och ordna detta stoff direkt ur det förgångna i välkända etnologiska teman. Liksom berättelser som tillmäts högre grad av autenticitet kan fiktionens världar öppnas med etnologiska infallsvinklar. Men hur går det till att ”göra” etnologi av den verklighet som omskapats inom fiktionen? Hur kan litterära berättelser förenas med andra källkategorier för att förtydliga kulturella sammanhang i tid och rum?

Själv har jag funnit det lockande att välja romaner ur Stockholmsmiljö från 1920-talet, där personer agerar i skilda livssituationer med normers tvång och bejaktande av känslor som scenario. Lokala beskrivningar med autentiska vyer, mötesplatser, passager blir för sentida läsare reportage direkt ur tidsmiljön. Interiörer i hem och offentliga lokaler kan betraktas som gamla foton – men vems blickar har fångat dem? Vackert/fult, elegant/banalt, prydligt/slavigt är kanske inte uttalade smakomdömen men ”finns” implicit i verbalisering av synintryck – etnologiskt intressanta som estetisering, relaterad till tidens officiella smakopinioner. Något liknande gäller klädsel och uppträdande i personernas formering av sitt jag och karakterisering av andra. Deras rörelser inom storstadens rum, deras vardagsrutiner och sociala relationer har hört till det som samtidens läsare kan ha känt igen från sin egen tillvaro men som nu – tre kvarts sekel senare – ger en tidsatmosfär ur det förgångna.

Romanhandlingar är skapade kring utopier och livsvillkor, sociala positioner och moraliska konventioner. Personer agerar i roller som är självvalda, inlärd i livskarriärer eller auktoritärt påtvingade. I fiktionens värld kan mycket bli upptäckt som är bortglömt eller dolt i annat berättande i tiden. Iscensättningen av människors samspel och av livsavgörande handlingar hör till fiktionens mångfald som kan vidga våra insikter om människors levda verklighet i tid och rum. Vår distans till tiden gör det möjligt att sätta in detta i den historiska samhällskontexten. Men fantasifären i det litterära skapandet gör varje berättelse unik och därför kan dess innehåll inte identifieras som ”verklighet” bara genom en enkel transponering.

Mimesis

Som läsare av fiktionens litteratur kan vi uppleva handlingen som en värld vi är delaktiga i, men om vi vill göra en etnologisk interpretation infinner sig en hel del

frågor om relationer mellan dikt och verklighet, om metaforiskt innehåll, om författarens intentioner och konstnärliga skapande osv. Begreppet "mimesis" dyker kanske fram – centralt i litteraturforskning och tillämpat i vidare sammanhang inom kulturforskning som "mimetiska processer". Den klassiska termen har blivit känd av en litteraturintresserad publik sedan Erich Auerbachs *Mimesis* kommit i svensk översättning och vunnit berömmelse. Verklighetsframställningen i den västerländska litteraturen har engagerat en läsekrets även utanför den vetenskapliga världen.

Litteraturforskare och filosofer har med olika teoretiska perspektiv analyserat fiktionens verklighetsbilder. Resonemang om hur skönlitterära verk avspeglar, presenterar, omformar levande verklighet kan tillföra nya aspekter och vidga förståelsen av fiktion som "en möjlig värld".

I sin tolkning av "litterära gestalter i det mimetiska språkspelet" utgår Lars-Åke Skalin från läsaren som träder in i fiktionsvärlden och föreställer sig gestalter, miljöer, händelser som om de ingick i en faktisk verklighet. Med denna läsart blandar sig "vår" värld in i den fiktionella men det är berättaren som tillhandahållit fakta, regisserat händelseförlopp, gestaltat personer och format miljöer efter sina intentioner.

I uttrycket "games of make-believe" innefattar Kendall L. Walton barnlekar, dagdrömmar, språkspel och annan "imagination" av fiktionsvärldar.¹ En av Waltons grundtankar är att den skönlitterära författaren med sin iscensättning riktar läsarens uppmärksamhet på personerna och deras handlande i ett internt socialt spel som läsaren kan delta i genom att leva sig in i det som är sant eller troligt inom fiktionen.

Peter Lamarque utgår ifrån fiktionsvärldens projektioner av den externa, reella världen.² Genom sina kunskaper och erfarenheter kan läsaren i fiktionen känna igen personliga egenskaper och mänskligt beteende från verkligheten och med identifikation och känslarespons föreställa sig fiktionsvärlden som verklig. Föreställningar och erfarenheter som länkar mellan dikt och verklighet refererar till författarens intentioner och kreativitet.

I analyser av självbiografiskt berättande har många etnologer hämtat idéer från Paul Ricoeurs teorier om hur konkreta händelseförlopp, reflektioner och erfarenheter flätats samman och fått betydelse. Berättandet har i Ricoeurs tolkning blivit en mimetisk process, där verkligheten omskapats med språkliga uttrycksmedel. Text, handling, berättad tid och andra nyckeltermar i

Ricoeurs resonemang har blivit tillämpliga i tolkning av muntliga och skriftliga berättelser om levda erfarenheter i en social verklighet (se Lindqvist 1991:21, Lundin 1992:24, Fredriksson 1998:26).

I den levande dialogen är "diskursens konkreta kontext" närvarande och den omgivande verkligheten förankras genom språket, framhåller Ricoeur, men i den skrivna texten blir kommunikationen mellan författare och mottagare av annat slag: "Det som skall förstås i en text är inte först och främst den som talar *bakom* texten utan det som texten talar om – *textens "sak"*, d.v.s. den värld som texten på något sätt utvecklar *framför* texten" (Ricoeur 1988:77).

För Ricoeur innebär mimesis "en kreativ imitation av den handlande människan". Texten öppnar sig "mot den värld den omskriver och omskapar" och läsaren kan i berättelsen finna möjliga vägar för det faktiska handlandet. Historia och romankonst betraktar han som "de dominerande formerna av berättande aktivitet" för att tolka tiden: "Historikerns ambition är att hans konstruktioner även skall vara mer eller mindre trogna rekonstruktioner av händelser som verkligen inträffat i det förflutna, medan romanförfattaren /.../ låter relationen mellan sina fantasivärldar och den verkliga värld i vilken läsaren handlar stå öppen" (Ricoeur 1988: 210).

När textens värld korsar läsarens konkreta värld sker en "nygestaltning" genom läsningens förmedling och vi lär oss se världen och handlingen "såsom vi föreställer oss den i våra fiktioner". Under förutsättning att läsaren tillägnar sig textens värld kan berättelsen tillämpas på livet – avslöjande och omskapande. Det imaginära har i olika variationer sin plats i historikerns rekonstruktion av det förflutna liksom fiktionen imiterar den historiska berättelsen genom att litterärt framställa händelser "som om" de hade inträffat. Så understryker Ricoeur sin förklaring av "hur fiktionen sammanstrålar med historien i nygestaltning av tiden".

En möjlig verklighet?

Martha C. Nussbaum, filosof och litteraturforskare, framhåller den aristoteliska traditionens betydelse i moralpsykologiska frågor. Som kontrast beskriver hon sokratisk livssyn som rationellt tänkande och kognitiv aktivitet ensidigt inriktade på uppställda mål och generella principer. Detta kallar hon "ett realistiskt, känslolöst ideal" och anför Aristoteles motargument: Känsla och fantasi är villkor för vardaglig intuitiv rationalitet. Konkreta erfarenheter betyder mer i valsituationer

än allmänna utsagor, förståelse för det enskilda mer än generella regler. Komplexitet och mångfald kan, enligt Aristoteles, ge utrymme för ett oändligt antal kombinationer där det kognitiva och det emotiva förenas.

Med en litterär text som exempel framhåller Nussbaum att romanen som genre får oss att "föreställa oss möjliga relationer mellan vår egen situation och romangestalternas, att identifiera oss med personerna och/eller situationen". Läsaren som dras in i romanens känslösfär kan bedöma människors liv i samhället på ett djupare sätt än genom en saklig framställning.

"I själva sin struktur innehåller romanen sålunda ett samspel mellan den framväxande generella uppfattningen och den fullödiga förmågan av det enskilda; och den lär läsaren att navigera rådigt mellan dessa två nivåer" (Nussbaum 1995:112).

Teologen Helen Andersson har i ett etiskt-estetiskt forskningsperspektiv diskuterat fiktionslitteratur som representation av mänskliga livsvärldar. Hon anknyter till Nussbaums syntes av emotioner, värdeomdomen och rationalitet inom kognitiva fält och betonar, liksom Nussbaum, läsarens förmåga till inlevelse i en fiktionsvärld, som både liknar och är olik livsvärlden. Men Andersson framhåller också att Nussbaums aristoteliska vision av "det goda livet" visar en oproblematis relation mellan litteraturens uppgift att berätta om handlingar och situationer och etikens att reflektera kring det liv som levs i verkligheten.³ Denna aspekt gäller också kommunikation mellan litterär gestaltning och vardagliga erfarenheter i en vidare kulturell kontext.

Litteraturvetenskapliga och filosofiska analyser förenas i uppfattningen av fiktionsvärld som en "möjlig" bild av en mångskiftande verklighet. Men kan dessa teoretiska perspektiv vidga de etnologiska förståelserama och ge handlingsmönster och livssituationer andra dimensioner än de litterära?

Den nyanserade tolkningen av "mimesis" som avspiegling, återgivning, nyskapande av verklighet inom fiktionen kan förtydliga resonemang om berättarprocesser även i andra sammanhang. Att använda fiktionen "som om" den är/varit empirisk verklighet innebär, som vi har sett, att både vara inne i handlingen och att fördjupa verklighetsuppfattningen genom den. Närläsning med etnologiska "glasögon" kan göra fiktionsvärlden till ett kulturellt fält. Ricoeurs tankar om det som utvecklas "framför texten" ger hållpunkter, men ännu viktigare är den "nygestaltning" som han finner i korsningen mellan textens värld och läsarens konkreta

värld. Här finns mycket att upptäcka med etnologiska infallsvinklar.

Waltons resonemang om "spel" gäller deltagande i fiktiva handlingar. "Make believe" är nyckelord för skapandet av fantasins scenarier i bildkonst och litterära verk, i lekar, spel och dagdrömmar. Detta resonemang är fyllt av uppslag som innefattar ett brett register av kulturella uttrycksformer. Det ligger nära till hands att koppla det till etnologisk användning av spelmetaforer som koncentrat av samspel och gränsdragning kring agerandet.

Analys av verklighet inom fiktionstexter har klarlagt författarens intentioner och läsares inlevelse men har också riktat intresset på den levande verklighet som invaderar texten i realistisk beskrivning och som ingår i romanhandlingens scenarier.

Låt oss därför gå ut ur fiktionsvärlden och reflektera över hur läsarna tar med sig upplevelserna in i sin reella livsvärld. Med fiktionens synvinklar menar Lamarque både återgivning av verkligheten och applicering av fiktionsvärlden på verkligheten. Hans slutsats är att upptäckter av realiteter i fiktionen kan fördjupa läsarens verklighetskontext då han/hon känner igen och förstår verkliga personers agerande genom romanens gestaltning. Än en gång vill jag anknyta till den unga Meta Mollers berättelse i brev till en vän om hur en stark läsoplevelse inspirerat henne till att själv bestämma över sitt liv, eller som Eva Lis Bjurman formulerat det: "Hon använde det nya kärlekskravet för att lära känna och utveckla detta jag" (1998:83).

Det är en central idé hos Martha Nussbaum att känsla och fantasi inte är rationalitetens motpol utan istället ingår i det intuitiva förnuft som styr mänskligt handlande. Skönlitteratur är därför, menar hon, bättre vägledare än sakliga framställningar, eftersom romanen "konkret talar om människor i deras olikartade sociala sammanhang och betraktar det sociala sammanhanget som alltid betydelsefullt för valet..." (1995:111).

I de analyser av fiktion och verklighet som jag summariskt presenterat kan det verka som om skönlitteratur varit allestädes närvarande i människors tillvaro. Självklart var det inom den bildade medelklassen som romanläsning under 1700-talet fick sådan betydelse att den kunde förmedla livsmönster och tankar, inte minst då deltagare samlades kring högläsning. Under 1800-talet blev litterära aftnar och soaréer i herrgårdar och borgerliga salonger en distingerande umgängesform som gav impulser till läsning. Men litteraturintresset nådde också en bredare publik. Romaner fanns

inte bara i fina utgåvor, de kunde också läsas som följetonger eller i serier av billiga häften.⁴

När böcker under 1900-talet blivit en allmän tillgång och skönlitterära motiv fått ett brett socialt register, har nya läsargrupper kunnat finna sina egna livsmiljöer beskrivna i böcker. Många har berättat om stimulans genom läsning, men ändå har vi få vittnesbörd om hur människor låtit fiktionens händelseförlopp påverka den reella tillvaron.

Litteraturkritiker har ofta relaterat romaner till samhällskontext och idéklimat och bedömt trovärdigheten i fiktionen därefter. Sådana värderingar kan vi i efterhand bruka som tidsspegel men inte som belägg för vanliga läsares uppfattningar i samtiden.

I vår egen nutid är tillfällena rikare att få en inblick i hur människor relaterar fiktion till erfarenheter och livssyn. Spontant bildade litteraturcirkel visar behov att verbalisera läsoplevelser och samtidigt möta andras reflektioner. Samtal där olika synvinklar korsar varandra kan också likna en dialog med de diktade gestalterna och en förflyttning av fiktionshandlingar ut i den kända samhällskontexten.

Etnologer har bra metoder att göra observationer i kulturella fält där de själva är deltagare. Jag vill gärna se läsgrupper med olika inriktning som ett kulturellt laddat scenario, värt att undersöka. Och jag är övertygad om att den etnologiska dimensionen är viktig på olika analytiska nivåer för förståelsen av verklighet inom fiktionen.

Ingrid Nordström, Lund

Noter

- 1 I ett brett filosofiskt-estetiskt-psykologiskt perspektiv analyserar Walton konstnärliga representationer samt lekar och spel i kulturell kontext. Hans resonemang kring "fictional truth" som föreställning, kommunikation och agerande har relevans också i etnologiska sammanhang.
- 2 I sina filosofiska aspekter på fikcionalitet framhåller Lamarque kontraster mellan författarens förmåga att skapa mening i verket och läsarens kunskaper att göra faktiska psykologiska bedömningar. Han betonar samtidigt det litterära verkets autonoma estetiska värde.
- 3 I kapitlet "Etik och estetik" presenterar Helen Andersson sitt tvärvetenskapliga perspektiv som har beröringspunkter med etnologiska analyser av narrativitet och jagidentitet.
- 4 Om bokutgivning, sällskapsläsning och den litterära publiken under 1800-talet: Se *Den svenska litteraturen*. Bd 3 (1988: 20–29).

Referenser

- Andersson, Helen 1998: *Det etiska projektet och det estetiska. Tvärvetenskapliga perspektiv på Lars Ahlins författarskap*. Stockholm/Steag: Symposion.
- Auerbach, Erich 1998: *Mimesis. Verklighetsframställningen i den västerländska litteraturen* Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Bjurman, Eva Lis 1998: *Catrines intressanta blekhet. Unga kvinnors möten med de nya kärlekskraven 1750–1830*. Stockholm/Steag: Symposion.
- Dahlöf, Tordis 1994: *Verkligheten i dikten. Författaren som forskare i sin kulturmiljö*. Stockholm: Carlssons.
- Fredriksson, Cecilia 1998: *Ett paradys för alla. Epa mellan folkhem och förförelse*. Stockholm: Nordiska museets förlag.
- Frykman, Jonas 1992: Biografi och kulturanalys. I: Tigerstedt, Christoffer m.fl. (red.): *Självbiografi, kultur, liv. Levnadshistoriska studier inom human- och samhällsvetenskap*. Stockholm/Skåne: Symposion.
- Johansson, Elsie 1987: *Gå i mitt gräs. Dikter 1979–1986*. Stockholm: LT:s förlag.
- Lamarque, Peter 1996: *Fictional Points of View*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Larsson, Hans 1916/1962: *Hemmabyarna. Världsbetraktelser i femton kapitel*. Stockholm: Bonniers.
- Lindqvist, Beatriz 1991: *Drömmar och vardag i exil. Om chilenska flyktningars kulturella strategier*. Stockholm: Carlssons.
- Lundin, Susanne 1992: *En liten skara äro vi... En studie av typografer vid 1900-talets första decennier*. Stockholm: Carlssons.
- Nussbaum, Martha C. 1995: *Känslans skärpa, tankens inlevelse. Essäer om etik och politik*. Stockholm/Steag: Symposion.
- Ricoeur, Paul 1988: *Från text till handling. En antologi om hermeneutik*. Kemp, Peter & Kristensson, Bengt (red.). Stockholm/Lund: Symposion.
- Roos, J.P. 1992: *Livet – berättelsen – samhället: en bermudatriangel? I: Tigerstedt, Christoffer m.fl. (red.): Självbiografi, kultur, liv. Levnadshistoriska studier inom human- och samhällsvetenskap*. Stockholm/Skåne: Symposion.
- Skalin, Lars-Åke 1991: *Karaktär och perspektiv. Att tolka litterära gestalter i det mimetiska språkspelet*. Uppsala universitet/ Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Den svenska litteraturen. Bd 3: De liberala genombrotten 1830–1890*. 1988: Lönnroth, Lars & Delblanc, Sven (red.). Stockholm: Bonniers.
- Svensson, Birgitta 1997: *Livstid. I: Alsmark, Gunnar (red.): Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum*. Lund: Studentlitteratur.
- Walton, Kendall L. 1990: *Mimesis as Make-Believe. On the Foundation of Representational Arts*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.